

© Museu Hernández Sanz- Hernández Mora- Ajuntament de Maó

© Iluc Julià

MENORCA ENTRE DOS SEGLES

L'ILLA DE MENORCA DE L'ARXIDUC LLUÍS SALVADOR D'ÀUSTRIA, AVUI

Lluc Julià

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (1847-1915), tercer fill del gran duc Leopold II de Toscana i de Maria Antònia de Borbó, va néixer al palau Pitti (Florència) el 5 d'agost de 1847 i abans de complir els dotze anys va haver d'abandonar casa seva, junt amb la seva família, arran de la caiguda del Gran Ducat de la Toscana que va dur a la unitat d'Itàlia i a la fi de la dominació austríaca. Començava així l'aventura de la seva vida que el duria a molts racons diferents del món, els quals va voler explorar sempre amb afany enciclopedista i amb la intensitat característica dels grans romàntics.

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria va arribar a les Balears el 1867, quan just tenia vint anys. Enamorat de Mallorca per l'encant de la seva costa nord, hi va viure pràcticament la resta de la seva vida. Va retratar fidelment les Balears a la seva obra magna *Die Balearen in Wort und Bild Geschildert* («Les Balears descrites per la paraula i la imatge») estructurada en nou volums: sis dedicats a Mallorca, dos a Menorca i un a les Pitiüses. L'autor va dedicar gran part de la seva vida a l'elaboració d'aquesta obra monumental, que recull informació detallada sobre les illes Balears en camps tan diversos com l'antropologia, la geografia, l'art, l'etnologia, el folklore, les ciències naturals o la literatura. Tota la informació està il·lustrada amb gravats elaborats a partir d'apunts del mateix arxiduc, o de fotografies, amb la finalitat de reproduir fidelment la realitat de les Balears de finals del segle XIX, cosa que els confereix un valor do-

Retrat de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria realitzat per Gaston Vuillier (Font: B. Ferrà, 1994. *El Archiduque errante*. Miquel Font Editor. Palma de Mallorca.)

«L'ARXIDUC LLUÍS SALVADOR D'ÀUSTRIA VA ARRIBAR A LES BALEARS EL 1867, QUAN JUST TENIA VINT ANYS. ENAMORAT DE MALLORCA PER L'ENCANT DE LA SEVA COSTA NORD, HI VA VIURE PRÀCTICAMENT LA RESTA DE LA SEVA VIDA»

cumental que depassa la vàlua pictòrica. En aquest sentit, els gravats constitueixen un material gràfic prou rigorós per extreure'n conclusions objectives sobre la realitat de l'arxipèlag Balear de finals del vuit-cents.

Els dos volums del *Die Balearen* dedicats a Menorca van ser realitzats entre 1867 i 1888 i contenen 18 gravats en color i 255 en blanc i negre. Aquests gravats il·lustren paisatges, monuments, escenes quotidianes, tradicions i altres aspectes de l'illa que, per bé que inevitablement modificats pel pas del temps, molts encara són observables avui. Amb aquesta obra a les mans, va néixer la motivació d'anar a cercar les localitzacions il·lustrades per comprovar fins a quin punt els gravats són fidels a la realitat i constatar en quin estat es troben actualment els espais il·lustrats. La comparació de fotografies i gravats revela les poques llicències artístiques que es va permetre l'Arxiduc, com poden ser, en algun cas, petites modificacions de l'escala o l'afegit d'algun element intranscendent. L'interès de contrastar passat i present justifica la laboriosa feina de buscar aquests emplaçaments i fotografiar-los tot sent fidel, sempre que ha estat possible, a la perspectiva en què van ser fets els gravats originals. Un altre aspecte bàsic que s'ha intentat respectar és l'hora solar en què s'il·lustren els diferents emplaçaments, ja que les ombres que generen, tant les construccions humanes com els accidents geogràfics, depenen del moment del dia o fins i tot de l'època de l'any, poden canviar consi-

En aquest article es mostren alguns dels gravats de l'illa de Menorca realitzats per l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria a finals del segle XIX juntament amb les imatges actuals dels mateixos espais. Aquesta comparació ens permet comprovar clarament la transformació experimentada per l'illa des de finals del segle XIX fins als nostres dies. A la dreta, el port de Maó, el port natural més gran de la Mediterrània.

derablement la percepció dels diferents volums del conjunt.

Aquest treball vol retre homenatge al llegat de l'Arxiduc i pretén despertar inquietuds per conèixer el patrimoni cultural de Menorca i estimular l'esperit crític sobre el present comparant l'estat de conservació i l'evolució del paisatge de l'illa entre finals del segle XIX i principis del segle XXI. De la mateixa manera que el *Die Balearen* és una obra que comprèn la totalitat de l'arxipèlag Balear, el projecte no queda reduït a Menorca sinó que la intenció és fer-ho també a les altres illes, especialment Mallorca, illa on va viure l'arxiduc Lluís Salvador i que ocupa la major part dels volums de l'obra enciclopèdica. Així doncs, aquest treball és un tast d'un projecte molt més ambiciós, el qual, a la llarga, vol oferir l'oportunitat de comparar, individualment i en conjunt, l'evolució del paisatge i l'estat del patrimoni de les illes Balears d'una manera atractiva i entenedora.

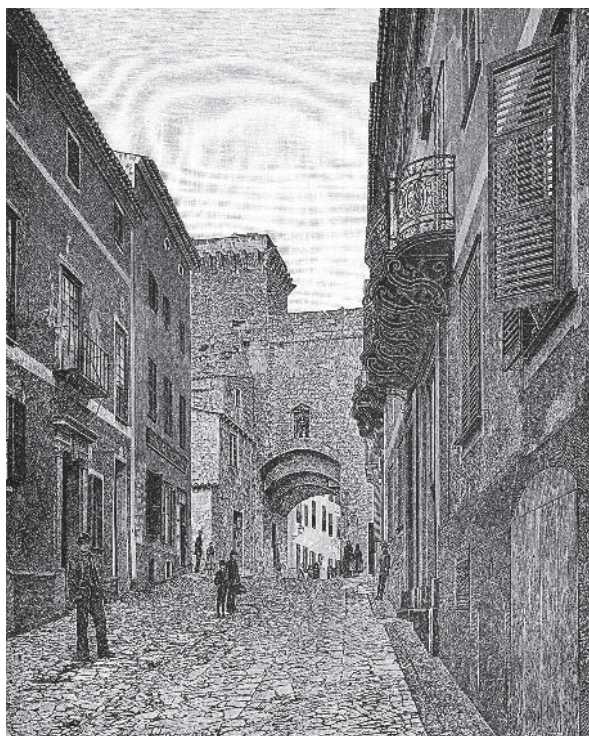
Amb les gairebé 70 imatges que des de 2002 s'han pogut localitzar, retratar i posteriorment comparar, po-

«COMPARAR L'ESTAT DE CONSERVACIÓ DEL PATRIMONI CULTURAL I L'EVOLUCIÓ DEL PAISATGE DE MENORCA ENTRE FINALS DEL SEGLE XIX I PRINCIPI DEL XXI ENS POT AJUDAR A PRENDRE CONSCIÈNCIA DE L'EFECTE QUE PRODUÏX L'EMPREMTA DE L'HOME SOBRE EL SEU ENTORN»

dem destacar sis aspectes molt il·lustratius dels canvis que ha viscut Menorca en aquests darrers 140 anys: la pressió urbanística, la densificació dels nuclis urbans, la disminució de la làmina d'aigua dels ports naturals, la recuperació del bosc, la marcada desigualtat en la conservació del patrimoni arquitectònic i l'abandó o transformació de l'activitat agrícola i ramadera.

■ MÉS GENT, MÉS CASES

L'esperit enciclopedista de l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria ens dóna dades concretes de la població de les illes detallant els matrimonis, l'escolarització, l'estat de salut o l'activitat professional dels habitants de les Balears de l'època. Això ens permet comparar-ne temporalment molts aspectes i l'evolució entre finals del segle XIX i començament del segle XXI. Així doncs, segons el cens del 31 de desembre de 1887, Menorca tenia 38.237 habitants, mentre que l'indicador de la pressió humana diària (PHD) de l'Observatori Socioambiental de Menorca

© Museu Hernández Sanz - Hernández Mora. Ajuntament de Maó

© Luc Julia

Pont de Sant Roc (Maó). L'augment de la població i la proliferació del cotxe com a vehicle individual de transport ha envaït uns carrers que van ser dissenyats per transitar-hi a peu o amb carruatges de tir d'una manera tranquil·la i asossegada.

APÀTRIDES EN UN MÓN ALIÈ

El tatuatge dels apàtrides

Josep Palomero
Edicions Bromera
Alzira, 1997.
344 pàg.

L'autor nascut a Borriana recrea la vida de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria des de l'any 1867, quan amb una vintena d'anys parteix cap a Mallorca des de la ciutat de València. Allotjat a la cèntrica plaça de l'Arquebisbe, passa unes jornades completes d'activitat

on no deixa d'anar a la primera Exposició Regional Valenciana, al passeig de l'Albereda, visita la Llotja, el Jardí Botànic, la Seu i assisteix a una cursa de bous. Un cop a Mallorca i sen-

se desprende's de la seva falsa identitat, Lluís de Neudorf, recorre l'illa de la calma, se n'enamora i no només decideix viure-hi sinó també emprendre el *Die Balearen*, la seva obra enciclopèdica més ambiciosa. Un cop establert a Miramar, l'antic col·legi missional que fundà Ramon Llull a la serra de Tramuntana, i adquirides totes les finques que connectaven ininterrompudament els deu quilòmetres de costa que unien Deià i Valldemossa, l'arxiduc intenta, no sempre amb èxit, viure aliè als esdeveniments de la cort de l'imperi austrohongarès. Ambientada a València, Mallorca, Praga i Viena i seguint les passes de la vida de l'arxiduc, nebot predilecte de l'emperadriu Elisabet d'Àustria i reina d'Hongria, Sissi, la qual duu una vida erràtica paral·lela a la de l'Arxiduc, veurem transcórrer un convuls període històric del continent europeu. *El tatuatge dels apàtrides*, premi de novel·la Ciutat d'Alzira 1996, abraça des de les guerres d'unificació d'Itàlia de finals del segle XIX fins al final de la Primera Guerra Mundial, a començament del XX, amb el rerefons de l'enfonsament de l'Imperi austrohongarès, encapçalat pel marit de Sissi, l'emperador Francesc Josep.

LL. J.

(OBSAM) ens diu que al desembre de 2006 hi havia 70.768 habitants a Menorca, gairebé el doble. Això explica clarament l'augment urbanístic de les principals poblacions de l'illa. Per altra banda, no podem oblidar la transformació del paisatge en forma d'urbanitzacions i nuclis urbans laxos, especialment al litoral insular, que dona resposta a l'activitat turística, la qual fa que la població sobre Menorca es dupliqui cada any durant l'estiu i que a l'agost de 2006 arribés a 180.613 persones, és a dir, superior al 100% de la població sedentària illenca. Això repercuteix directament sobre l'augment dels habitatges i si consultem les dades del *Die Balearen*, veurem que l'any 1860 Menorca disposava de 7.742 cases habitades permanentment o temporalment. El 2006 la capacitat d'allotjament de la totalitat dels municipis de Menorca era de 217.203 places residencials i turístiques segons dades de l'Institut Balear d'Estadística, el Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears i la Conselleria de Turisme.

■ ELS USOS CANVIEN, ELS CARRERS NO

Com es pot veure al *Die Balearen*, durant el segle XIX tot el transport de persones i mercaderies es feia mitjançant diferents tipus de carruatges estirats per bèsties de tir. L'augment de la població i la proliferació del cotxe com a model individual de transport ha fet créixer extremadament el nombre de vehicles fins arribar a un punt que han ocupat uns carrers que van ser dissenyats per caminar d'una manera ampla i còmoda dins els nuclis urbans. Segons la Direcció General de Trànsit, el 31 de desembre de 2006 hi havia a Menorca 73.003 vehicles, més d'un per habitant.

■ MOLTES BARQUES PER A UN SOL MAR

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria disposava del seu propi iot, el *Nixé*, i el pilotava ell mateix. El feia servir com a mitjà de transport per viatjar per tota la Mediterrània, on, a més de realitzar el *Die Balearen*, va fer treballs de menys envergadura, però no menys interessants, sobre les illes Eòlies o la costa d'Egipte. Amb el *Nixé*, navegant sota bandera austríaca i amagant la seva posició arxiducal sota el nom de Lluís de Neudorf, podia moure's lliurement per tots els racons i documentar tot el litoral de les illes. No és estrany, doncs, el gran nombre de gravats de la costa que ofereix la seva obra i la notable atenció centrada sobre els ports de les illes. Als volums de Menorca trobem gravats del port de Ciutadella, de Fornells i sobretot, del de Maó, el port natural més gran de la Mediterrània. Comparant els gravats i les fotografies actuals es pot veure clarament la transformació dels ports, els quals han passat de ser un espai dedicat a la pesca, al transport i al comerç a ser un centre de passeig i oci que va guanyant terreny al mar a costa d'ocupar bona part de la làmina d'aigua natural per concentrar-hi un nombre en augment d'embarcacions recreatives.

■ EL BOSC ES MENJA EL CAMP

A l'època de l'Arxiduc el bosc s'explotava intensament com a recurs energètic i com a font de bona part de la matèria primera per a la construcció. Avui dia ja no s'utilitza la llenya ni per cuinar ni per escalfar-se, han desaparegut els forns de calç i el carboneig, i la fusta dels boscos de l'illa ja no és una matèria primera de construcció d'embarcacions, carruatges, mobles o

Es Castell. Una de les particularitats que presenta l'evolució del paisatge de les Illes Balears és la substitució de les zones de cultiu per una massa de bosc desordenada. La raó és un canvi en les bases de l'economia, on l'agricultura ja no representa la principal font de recursos i moltes de les zones que es dediquen al cultiu han estat abandonades.

© Museu Hernández Sanz- Hernández Mora. Ajuntament de Maó

© Lluç Julià

eines. A més el bosc s'ha pogut recuperar gràcies a la menor necessitat de dedicar tots els racons possibles del territori a l'agricultura i, sobretot, a la ramaderia, atesa la globalització dels mercats que permet l'arribada de carn i cereals d'altres indrets. L'augment de la vegetació de les zones no cultivades de Menorca, com a resultat d'aquests canvis d'usos, és un fet que s'evidencia en moltes de les fotografies actuals respecte als gravats de l'Arxiduc. Gràcies a això tenim una illa més verda, però l'augment actual de la vegetació sense cap mena de gestió fa que la massa boscosa es vagi menjant l'àrea cultivable, que tapi antics camins que comuniquen les finques rurals entre elles, que deteriori les parets de pedra seca i, sobretot, que augmenti el risc d'incendi.

■ MONUMENTS CUIDATS O ENRUNATS

La història de Menorca ha permès que hi visquessin moltes cultures diferents, des dels talaiòtics, els fenicis, els romans o els musulmans, fins que el 1287 el rei Alfons III d'Aragó la conquerí per al món cristià. A més, la seva situació estratègica ha provocat durant el transcurs del segle XVII un seguit de dominacions, com ara l'anglesa i la francesa, que han deixat herències notables. El patrimoni arquitectònic, tant civil i militar com religiós, que aquest seguit de pobles ha deixat a Menorca és una font d'estudi i d'informació que, òbviament, no va passar per alt a l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria. Als volums de Menorca del *Die Balearen* trobem nombrosa informació gràfica i escrita de tots aquests monuments. La comparació dels gravats de l'Arxiduc amb les imatges actuals ens mostra que avui dia trobem aquest patrimoni en un estat de conservació molt variable, des d'autèntiques runes menjades per la vegetació a un extens nombre de monuments talaiòtics ben conservats i preparats per a visitar-los.

■ MÉS TURISTES, MENYS PAGESOS

L'activitat de les finques agrícoles o *llocs* de Menorca es mou al voltant de les cases de camp disseminades per tot el territori insular. La informació que trobem al *Die Balearen* sobre l'activitat agrícola i ramadera, com també sobre el funcionament dels llocs menorquins o l'arquitectura i els usos de les construccions, és extensíssima i d'un alt valor etnogràfic. La transformació del camp i de la so-

© Museu Hernández Sanz, Hernández Mora, Ajuntament de Mao

© Lluç Julià

«L'AUGMENT DE LA VEGETACIÓ DE LES ZONES NO CULTIVADES DE MENORCA, COM A RESULTAT D'AQUESTS CANVIS D'USOS, ÉS UN FET QUE S'EVIDENCIA EN MOLTES DE LES FOTOGRAFIES ACTUALS RESPECTE ALS GRAVATS DE L'ARXIDUC»

Fornells i cap de Cavalleria des de la carretera de Fornells. La transformació del camp i de la societat han provocat canvis importants en els usos dels *llocs*. Alguns han estat tan evidents com la modificació de les vies de comunicació a causa de la mecanització del transport.

cietat en general ha generat canvis importants en els usos dels llocs, i encara que molts d'ells actualment funcionen com a explotacions ramaderes dedicades a la producció de llet, d'altres estan abandonats o totalment transformats en cases d'estiueig o segones residències.

Atès que ens explica el procés històric de les relacions dels humans amb el seu entorn, el paisatge, en sentit ampli, constitueix una font d'informació econòmica, social i política de primer ordre. Comparar l'estat de conservació del patrimoni cultural i l'evolució del paisatge de Menorca entre finals del segle XIX, a través de l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, i principi del segle XXI, amb fotografies de l'actualitat, ens pot ajudar a prendre consciència de l'efecte que produeix l'empremta de l'home sobre el seu propi entorn. ☺

Lluç Julià. Fotògraf, Menorca.

